Trudne wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy a problem asymetrii

(po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny Rosji przeciw Ukrainie 24 lutego 2022 roku)*

Anastasiia Bozhenko

Elżbieta Kwiecińska

Abstrakt: W niniejszym artykule pokazujemy, w jaki sposób pełnoskalowa wojna Rosji przeciwko Ukrainie wpłynęła na ukraińsko-polskie trudne dziedzictwo i rozszerzenie jego elementów uważanych za wspólne. Przyjmujemy wobec stosunków Ukrainy i Polski postulat perspektywy wspólnego trudnego dziedzictwa, który pozwala na akceptację różnic w postrzeganiu wzajemnej historii i kultury, a przede wszystkim na postawę odpowiedzialności za nie, co jest pożądane w warunkach wojny i zagrożenia wojennego. Niemniej pełnoskalowa wojna spotęgowała istniejącą już asymetrię między Polską i Ukrainą. Uważamy ją za przeszkodę w rozwijaniu partnerskich relacji, które są niezbędne do czynienia dotychczas niewidzialnego trudnego dziedzictwa wspólnym i zachowania go przed zniszczeniem czy zapomnieniem.

Słowa kluczowe: Polska; Ukraina; wojna Rosji przeciwko Ukrainie; dziedzictwo kulturowe; dziedzictwo materialne; kresy; asymetria; postkolonializm; Szczerbiec; Światowid – idol ze Zbrucza; polski cmentarz wojskowy we Lwowie (cmentarz Obrońców Lwowa / Cmentarz Orląt Lwowskich)

Wstęp

Przedmiotem niniejszego artykułu będzie analiza losów wybranych elementów materialnego trudnego dziedzictwa (*uncomfortable heritage*) Polski i Ukrainy. Za trudne dziedzictwo materialne uważamy to, które jest obiektem konfliktów w narracjach historycznych bądź innych sporów interpretacyjnych (Corsale, 2020). Postaramy się też odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób pełnoskalowa wojna Rosji przeciwko Ukrainie wpłynęła na zmianę jego spornego charakteru.

Ponieważ krytyczne studia nad dziedzictwem (*critical heritage studies*) biorą swój początek w historiografii anglosaskiej, w pracach badaczy polskich i ukraińskich istnieje sporo rozbieżności w przekładzie definicji. Podczas gdy w języku polskim *dissonance heritage* (Corsale, 2020) jest tłumaczone jako dziedzictwo 'kłopotliwe', 'trudne' czy 'niechciane', w historiografii ukraińskiej najczęściej używanym terminem jest *nezruchna spadshchyna* (*незручна спадщина*, *uncomfotable heritage*), czyli dosłownie 'niewygodne dziedzictwo' i stosuje się go najczęściej w odniesieniu do dziedzictwa radzieckiego, rzadziej – dziedzictwa imperium rosyjskiego (SocioInform, 2020; TSentr mis'koï istoriï,

* Podziękowania dla Natalii Kertyczak za pomoc w przygotowaniu artykułu.

2023). W Polsce używa się pojęcia *dissonance heritage* przede wszystkim do analizy dziedzictwa niemieckiego (Purchla & Komar, 2020). W literaturze obu państw termin „trudne dziedzictwo" stosuje się tylko do tej części dziedzictwa, którą narzucono stronie podporządkowanej bądź która jest efektem niechcianego konfliktu. Tymczasem pojęcie „trudnego dziedzictwa", szczególnie w odniesieniu do historii Ukrainy i Polski, powinno naszym zdaniem wskazywać na obie strony jako odpowiedzialne za stan wzajemnych stosunków, a przy tym oddawać sprzeczność interpretacji jako rzecz nieuchronną. Jak pokażemy w artykule, owa postawa odpowiedzialności za ochronę przed zniszczeniami wojennymi prowadzi do rozszerzenia pojęcia materialnego dziedzictwa kultury uważanego za „swoje".

W naszym artykule będziemy zajmować się przykładami dziedzictwa materialnego, które rozumiemy jako część szerszego dziedzictwa kulturowego, czyli procesu, w trakcie którego odbywa się legitymizacja tożsamości różnych grup (Smith, 2023). Decyzja o zaliczeniu danego przedmiotu do dziedzictwa kulturowego pociąga za sobą również rozstrzygnięcie, czy chcemy dany obiekt zachować, zniszczyć lub ocalić, i zależy od systemu wartości danej grupy i kontekstu kulturowego (zob. Harrison, 2023). Dlatego też refleksja nad dziedzictwem jest istotna, gdyż może być rozpatrywana jako jeden z markerów problemów i kompromisów dotyczących wspólnej przyszłości w warunkach intensywnych kontaktów pomiędzy Polską a Ukrainą po agresji rosyjskiej.

Dotychczasowe badania nad trudnym dziedzictwem zwracają także uwagę na „obszary wykluczeń, przemilczeń, czy zaniedbań w obszarze dziedzictwa" (Biskupska & Ciechorska-Kulesza, 2024, s. 4), co wpisuje się w misję czasopisma *Studia Litteraria et Historica* wyrażoną w artykule *Bystroń evergreen* (Tokarska-Bakir & Zawadzka, 2012). W niniejszym tekście analizujemy przykłady polsko-ukraińskiego dziedzictwa materialnego, które do tej pory rzadko pojawiały się w dyskursie publicznym w Polsce, takie jak idol ze Zbrucza, jedenastowieczny obiekt kultowy znajdujący się w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie, a pochodzący z terenów współczesnej Ukrainy. Pamiętając o przestrogach przywołanego Stanisława Bystronia, który dostrzegał niebezpieczeństwo w megalomanii narodowej i w braku refleksji nad ksenofobią wobec mniejszości narodowych, będziemy się jednocześnie starały dostrzec także pozytywne zmiany, które pojawiły się wobec wspólnego zagrożenia po lutym 2022 roku. Dlatego przedstawimy przykłady dziedzictwa materialnego, które po wybuchu pełnoskalowej wojny w polsko-ukraińskim dyskursie historycznym przestały być przedstawiane jako „trudne", takie jak polski cmentarz wojskowy we Lwowie z lat 1918–1920 (tzw. Cmentarz Orląt Lwowskich lub inaczej: cmentarz Obrońców Lwowa) czy trzynastowieczny miecz koronacyjny Szczerbiec. Wskażemy także na polsko-ukraińskie inicjatywy ratowania zabytków w Ukrainie czy cyfryzacji zbiorów, co do których istniały wcześniej roszczenia rewindykacyjne. Wspomnimy o przykładach polskiego (tzn. kulturowo bądź historycznie związanego z Polską) dziedzictwa materialnego w Ukrainie, które w związku z wojną zmieniło swoje funkcje i obecnie służy jako przestrzeń do wyrażenia bolesnego doświadczenia wo-

jennego Ukraińców, jak na przykład pałac w Podkamieniu czy dawne studio Radia Lwów. Te pozytywne przykłady nie znalazły do tej pory odpowiedniego miejsca w polsko-ukraińskim dyskursie historycznym, gdzie wciąż dominuje narracja o wszechogarniającym sporze, którą karmią się media. Nie jest to na pewno lista wyczerpująca temat i domaga się dalszych uzupełnień.

Perspektywa trudnego dziedzictwa: ograniczenia i nadzieje

Wobec dominacji dyskursów nacjonalistycznych perspektywa wspólnego trudnego dziedzictwa Ukrainy i Polski może pozostać jedynie postulatem. Andrzej Tomaszewski podkreśla, że „termin «dziedzictwo» podlega zmiennym manipulacjom politycznym i lustracjom ideologicznym na okoliczność pochodzenia społecznego lub narodowego, co prowadzi do akceptacji dziedzictwa jako własnego lub odrzucenia jako obcego" (Tomaszewski, 2012, ss. 284–289). Przyjmujemy ograniczenia obranej przez nas perspektywy. Zdajemy sobie także sprawę, że Szczerbiec czy idol ze Zbrucza nie stanowią podstawy identyfikacji narodowej wszystkich Polaków czy Ukraińców, są one jednak obecne w powszechnej edukacji szkolnej. Ponadto jesteśmy świadome, że konflikty wynikające z trudnego dziedzictwa są wzmacniane i instrumentalizowane politycznie przez grupy nacjonalistyczne roszczące sobie pretensje do odwiecznego i wszechobejmującego charakteru swoich narracji, które tworzą podziały na „swoich" i „obcych". Stoimy jednak na stanowisku, że perspektywa wspólnego trudnego dziedzictwa podkreślająca postawę odpowiedzialności pozwala wykroczyć poza nacjonalistyczną narrację o rzekomym wielowiekowym sporze. Tej odpowiedzialnej postawy na pewno zabrakło w kontekście kwestii ekshumacji ofiar rzezi wołyńskiej (z 1943 roku). Mając nadzieję na dotrzymanie umowy polskiego i ukraińskiego rządu w sprawie ich pochówku, skupimy się na tych aspektach stosunków polsko-ukraińskich, które do tej pory schodziły na drugi plan. Uważamy, że warto takie wysiłki dostrzegać i podejmować w przyszłości.

W Ukrainie i w Polsce brak jest dyskusji na temat możliwej sytuacji (i jej akceptacji), że trudne dziedzictwo Polski i Ukrainy jest także dziedzictwem „własnym" poszczególnych społeczeństw, zaś dziedzictwo „własne" może być jednocześnie „wspólnym". Taki stan rzeczy powoduje to, że dane społeczeństwo nie czuje się odpowiedzialne za rzekomo obce dziedzictwo. Z kolei postrzeganie dziedzictwa wyłącznie jako wartości pozytywnej prowadzi do sytuacji, w której „trudne" aspekty muszą zostać wyeliminowane, a zatem cenne obiekty kultury będą ulegać zniszczeniu. W podobny sposób obiekty trudnego, związanego z Polską dziedzictwa na terytorium Ukrainy stają się niekiedy niewidoczne, a przez to fizycznie zagrożone. Przykładów tego procesu dostarczają badania wspólnot lokalnych małych ukraińskich miast, prowadzone m.in. przez Bohdana Cherkesa, które pokazały, że istotny procent mieszkańców Żółkwi, Mościsk i Rawy Ru-

skiej w ogóle nie wie o związanym z Polską pochodzeniu znacznej części lokalnego dziedzictwa architektonicznego, chociaż te miasta przez długi czas pozostawały pod rządami Polski (Cherkes i in., 2021). Z kolei o podobnej przezroczystości dziedzictwa ukraińskiego po polskiej stronie granicy piszą np. Olga Kich-Masłej (2023) i Patrycja Trzeszczyńska (2016). Owa przezroczystość powoduje jego zaniedbanie i upadek, a w rezultacie wymazywanie ukraińskiej historii z przestrzeni publicznej. Wspomniane badaczki zaznaczają, że elementy dziedzictwa są określane nie jako „ukraińskie", co odnosiłoby się do przynależności narodowej, państwowej lub historycznej, lecz jako „poukraińskie" lub „bojkowskie" czy „łemkowskie", co ogranicza je jedynie do lokalnej tożsamości etnicznej.

Pojęcie wspólnego polsko-ukraińskiego dziedzictwa rzadko pojawia się w literaturze eksperckiej (Drozd & Sucharski, 2012; Mróz, 2015). W Polsce, w kontekście państwowych stosunków polsko-ukraińskich pojęcie dziedzictwa najczęściej używa się do opisu dziedzictwa polskiej kultury w Ukrainie (Konończuk & Kosiewski, 2020, ss. 165–173), którym zajmują się polskie agencje rządowe finansujące konserwację zabytków, takie jak Instytut Polonika. W polskiej literaturze przed drugą wojną światową i w publikacjach pochodzących z kręgów polskich nacjonalistów pisano o „obronie polskości na kresach", przy czym ów dyskurs „kresowy" wielokrotnie został poddany krytyce z perspektywy postkolonialnej (Bakuła, 2006; Beauvois, 1994; Borkowska, 2007; Dąbrowski, 2008; Fiut, 2006; Ritz, 2008). Pojawia się on jednak wciąż w środowiskach radykalnie prawicowych (zob. np. portal kresy.pl), których uprzedmiotawiające spojrzenie na Ukrainę należy traktować jako część dziedzictwa kolonialnego.

W tym kontekście przyjęcie postulatu trudnego dziedzictwa jako dziedzictwa wspólnego pozwala także wyjść z pułapki postkolonialności w relacjach polsko-ukraińskich, gdzie w skrajnym wypadku tylko strona dominująca (polska) byłaby aktywna i decydująca, a druga strona (ukraińska) pozostawałaby pasywnym odbiorcą pomocy humanitarnej bez prawa głosu. Postulowana zmiana narracji pozwala na przyznanie sprawczości obu stronom, Ukrainie i Polsce, które jako dwa równorzędne podmioty odpowiadają za wspólne dziedzictwo, nawet jeśli jest ono odmiennie postrzegane i między podmiotami istnieje nierównowaga sił. W takiej sytuacji z nierównowagi sił politycznych nie musi wynikać relacja dominacji i podporządkowania, a strona o silniejszej pozycji politycznej może ustalać ze stroną mniej politycznie uprzywilejowaną rozmiar i charakter tej współpracy, nie domagając się przy tym dowodów „wdzięczności", gdyż ochrona dziedzictwa leży we wspólnym interesie.

Podkreślając wspólność trudnego dziedzictwa, nie ignorujemy wspomnianej asymetrii ekonomicznej i politycznej występującej między Polską i Ukrainą, a traktujemy ją jako problem i wyzwanie. Stała się osią narracyjną niedawno wydanej w języku polskim przez Polską Akademię Nauk (także w języku ukraińskim, angielskim i niemieckim) książki Andrija Portnowa *Polska i Ukraina: wspólna historia, asymetryczna pamięć* (Portnow, 2023). Analogiczną perspektywę przyjmujemy także w naszej pracy. Nie chodzi

tutaj tylko o polsko-ukraińskie rozbieżności w postrzeganiu faktów historycznych, ale także o położenie materialne. Współcześnie paszport Unii Europejskiej i członkostwo kraju w NATO stały się biletem wstępu do elitarnego klubu. Jednocześnie, mimo wspólnej historii, to ukraińscy żołnierze (w tym także do niedawna pracownicy kultury) każdego dnia przelewają krew w wojnie obronnej przeciwko rosyjskiej agresji, czego teraz nie musi robić polskie wojsko. W jaki zatem sposób należy kształtować relacje, aby były partnerskie (o ile to jest możliwe) i nie prowadziły do nadużyć przez dominującą polską stronę, która nie toczy obecnie wojny obronnej z Rosją i jest w stanie finansować kulturę?

Idol ze Zbrucza, Szczerbiec i polski cmentarz wojskowy we Lwowie

Dwa obiekty najdawniejszego materialnego dziedzictwa kulturowego, przy których omawianiu uczniowie stykają się po raz pierwszy z historią stosunków polsko-ukraińskich, to idol zbruczański, jedenastowieczny posąg w dawniejszej polskiej literaturze błędnie określany mianem Światowida ze Zbrucza, oraz Szczerbiec – miecz koronacyjny królów polskich.

Idol ze Zbrucza w edukacji ukraińskiej odgrywa ważną rolę jako główny zabytek przedchrześcijańskiej kultury i religii Słowian w Ukrainie. Oryginał idola wyeksponowany jest dziś w Muzeum Archeologicznym w Krakowie (Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 2024), a w muzeach ukraińskich prezentowanych jest kilka kopii posągu, które uczniowie ukraińscy omawiają podczas wycieczek szkolnych. Oryginał nie jest natomiast ani celem polskich wycieczek szkolnych, ani też nie jest obiektem związanym z przeszłością obszaru, na którym znajduje się współczesna Polska. Sytuacja ta stanowi przykład asymetrii, ponieważ Polacy nie mają świadomości istnienia w Polsce eksponatu tak ważnego z punktu widzenia ukraińskiej kultury; nie mają też świadomości jego pierwotnego pochodzenia. W związku z tym powstaje pytanie, czy posąg nie powinien zostać zwrócony stronie ukraińskiej po zakończeniu wojny.

Idol, wysoki na 2,57 m, wykonany jest z wapienia. Wydobyto go w 1848 roku z rzeki Zbrucz w okolicach Husiatyna – obecnie w Ukrainie, ówcześnie był to region Galicji w Cesarstwie Austriackim graniczący z Rosją, który w latach 1921–1939 znalazł się w granicach Polski. Łyczkiwci (pol. Liczkowce) należały wówczas do dóbr Konstantego Zaborowskiego, który został poinformowany o wystającym z wody posągu przez strażników granicznych, gdy znacznie obniżył się poziom rzeki. Po wydobyciu idol przechowywany był za dworską stodołą Zaborowskiego, póki nie zainteresował się nim jego znajomy, Mieczysław Ludwik Potocki (1810–1878), późniejszy pierwszy konserwator zabytków w Galicji Wschodniej, który przekazał go w 1851 roku Uniwersytetowi Jagiellońskiemu. „Światowid" – jak błędnie nazywano ten posąg, kojarząc go z bogiem Sło-

wian połabskich – początkowo przez lata znajdował się przed wejściem do Biblioteki Jagiellońskiej, która mieściła się wtedy w Collegium Maius, następnie trafił do Muzeum Archeologicznego (Sawa-Sroczyńska, 1981). Istnieją wątpliwości co do jego autentyczności, datowania i przynależności kulturowej. Niektóre interpretacje mówią o przedchrześcijańskim pochodzeniu rzeźby z IX wieku, inne o jej proweniencji niesłowiańskiej z ery chrześcijańskiej z XI wieku, a nieliczni uznają ją nawet za obiekt „wynalezionej tradycji" z XIX wieku (Cieślik, 2016; Komar & Chamajko, 2013). W ukraińskich podręcznikach dla 7 klasy szkoły średniej[1] temat dotyczący wierzeń Słowian jest uzupełniony ilustracją idola bez wzmianki o kontrowersjach związanych z jego autentycznością (Hisem & Martyniuk, 2020; Hisem & Sorochyns'ka, 2020; Khlibovs'ka i in., 2020; Svidersʹkyĭ & Romanyshyn, 2020; Vlasov i in., 2020). Natomiast w polskich materiałach metodycznych dla nauczycieli z 2022 roku zdjęcie artefaktu również jest wykorzystywane, ale w sposób krytyczny (Ministerstwo Edukacji Narodowej, b.d.-a). Nie zajmuje on jednak tak centralnej pozycji, jak w podręcznikach ukraińskich. W najnowszym polskim podręczniku do liceum (zakres podstawowy) brak jest w ogóle wzmianki o idolu ze Zbrucza. Przyczyna takiego stanu rzeczy leży w wyłączeniu z polskiego podręcznika tematyki przedchrześcijańskiej religii i kultury Słowian i skupienie się na wprowadzeniu chrześcijaństwa jako narracyjnym początku dziejów Polski (Faszcza i in., 2024, ss. 240–252).

Z kolei obowiązkowym punktem programu polskich wycieczek szkolnych do Krakowa jest obejrzenie Szczerbca, miecza koronacyjnego dynastii Piastów, który znajduje się na Wawelu. Wedle legendy nazwa „Szczerbiec" pochodzi od wyszczerbienia miecza, które powstało w wyniku uderzenia nim w kijowską Złotą Bramę przez Bolesława Chrobrego po zdobyciu Kijowa w 1018 roku. Ta opowieść okazała się fałszywa, bo w 1018 roku Złota Brama nie istniała, a miecz jest nowszy i pochodzi z XII–XIII wieku. Szczerbiec był używany jako miecz koronacyjny królów polskich od czasów Władysława Łokietka (1260–1333) i Kazimierza Wielkiego (1310–1370) w zjednoczonym państwie po rozbiciu dzielnicowym, jednak ekspansjonistyczna legenda osnuta wokół Szczerbca i kijowskiej bramy funkcjonowała przez cały XIX wiek i później, nadając mieczowi para-sakralny charakter (Kuczyński, 1961). W kontekście uwikłanej we współczesną politykę historii Szczerbca, warto także wspomnieć, że zawiera on wygrawerowane błogosławieństwo w języku hebrajskim, które może wskazywać na wykonanie miecza przez średniowiecznego żydowskiego rzemieślnika (Biborski i in., 2009, s. 250).

Legendę o Szczerbcu, który rzekomo wyszczerbił się uderzeniem w kijowską Złotą Bramę, znajdujemy na stronie internetowej Zamku Królewskiego na Wawelu w folderze zawierającym materiały edukacyjne dla uczniów (Zamek Królewski na Wawelu, 2023) oraz w materiałach edukacyjnych i metodycznych dla nauczycieli z 2022 roku, gdzie legendę wspomniano przy temacie panowania Bolesława Chrobrego (Ministerstwo Edu-

1 W szkołach ukraińskich istnieje następujący podział na poziomy edukacyjne: 1–4 klasa – szkoła podstawowa, 5–9 klasa – szkoła średnia (wykształcenie średnie zasadnicze), 10–12 klasa – szkoła starsza (wykształcenie średnie specjalistyczne) (zob. *Zakon Ukraïny „Pro povnu zahal'nu seredniu osvitu"*, 2020).

kacji Narodowej, b.d.-d) oraz Władysława Łokietka (Ministerstwo Edukacji Narodowej, b.d.-b, b.d.-c). Co ważne, nie jest ona jednak obecna w najnowszym podręczniku do historii dla liceum (zakres podstawowy) na rok 2024/2025. Przypomnijmy, że od września 2024 roku istnieje obowiązek posyłania mieszkających w Polsce ukraińskich dzieci do polskich szkół. W omawianym podręczniku szkolnym zdjęcie Szczerbca opatrzone jest jedynie informacją, że był to miecz koronacyjny królów polskich i nie ma wzmianki o legendzie na temat jego nazwy. Obok znajduje się lakoniczna wiadomość o zdobyciu Kijowa przez Bolesława Chrobrego w 1018 roku podczas „wyprawy na Ruś" i o „przyłączeniu Grodów Czerwieńskich" do Polski[2] wraz z malowniczą fotografią grodziska Czermno znajdującego się w dzisiejszym polskim województwie lubelskim (Faszcza i in., 2024, s. 255). Natomiast w podręcznikach wydanych w języku ukraińskim przez polski Instytut Pamięci Narodowej w ogóle brak wzmianki o Szczerbcu czy Grodach Czerwieńskich. Z okazji organizowanego przez kościół katolicki festiwalu o nazwie „Światowe Dni Młodzieży", który odbył się w Krakowie w 2016 roku, polski IPN wydał podręcznik w języku ukraińskim (przedrukowany tuż po wybuchu rosyjskiej agresji na Ukrainę w 2022 roku z odpowiednim wstępem), gdzie nacisk położony został na kulturę duchową i historię chrześcijaństwa w Polsce oraz na walkę o niepodległość przeciwko zaborczym zamiarom sąsiadów (Kamiński & Korkuć, 2022). Z kolei w podręczniku specjalnie przeznaczonym dla ukraińskich uczniów w Polsce *Польща – нарис історії* [Polska – zarys historii] w przypadku polsko-ukraińskich dziejów szczególnie podkreśla się wspólną historię w ramach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, nie rozstrzygając kontrowersji (Mędrzecki & Bracisiewicz, 2022).

Szczerbiec owinięty biało-czerwoną wstęgą nazywany bywa także „mieczykiem Chrobrego". Od lat dwudziestych XX wieku jest on symbolem używanym przez polskie środowiska nacjonalistyczne. Najczęściej spotyka się go w formie zapinki do odzieży. Zaadaptował go najpierw międzywojenny Obóz Wielkiej Polski z Romanem Dmowskim na czele, a w czasie drugiej wojny światowej Narodowe Siły Zbrojne. Obecnie wykorzystywany jest jako symbol przez skrajnie prawicowy Obóz Narodowo-Radykalny (ONR) i Narodowe Odrodzenie Polski (NOP) (Dobrowolski, b.d.; Narodowe Odrodzenie Polski, 2016). Podczas Mistrzostw Świata w Piłce Nożnej EURO 2008 „mieczyk Chrobrego" był zakazany na równi ze swastyką. Zakaz wprowadziła międzynarodowa federacja piłkarska organizująca turniej (Uhlig, 2008).

Szczerbiec pojawił się też (na nowo) na zrekonstruowanej płycie głównej wspomnianego wyżej polskiego cmentarza wojskowego we Lwowie, będącego częścią Cmentarza Łyczakowskiego. Cmentarz zrekonstruowano na fali ocieplenia stosunków polsko-ukraińskich po poparciu przez Polskę Pomarańczowej Rewolucji w 2004 roku, a płytę ze Szczerbcem odsłonili prezydenci: Wiktor Juszczenko i Aleksander Kwaśniewski. Miecz

2 Grody Czerwieńskie – średniowieczne grody na pograniczu polsko-ukraińskim, przede wszystkim Czerwień (dzis. Czermno) i Przemyśl, które w X i XI wieku stanowiły przedmiot rywalizacji między Polską a Rusią Kijowską. W nacjonalistycznej polskiej historiografii z okresu XIX – połowa XX wieku rywalizacja o ziemię czerwieńską, nazywaną także Rusią Czerwoną, stanowiła jedną z głównych osi narracji o stosunkach polsko-ukraińskich.

nie stanowił jednak głównej osi sporu o kształt zrekonstruowanego cmentarza, toczącego się od lat dziewięćdziesiątych. (Cmentarz został celowo zburzony w 1971 roku przez władze radzieckie). Jak pokazuje w szczegółowej pracy Katarzyna Jędraszczyk, przedmiotem konfliktu w 2004 roku były dwa posągi lwów przed łukiem – „Pomnikiem Chwały" oraz napisy na tablicach informacyjnych. Jeszcze podczas trwania remontu cmentarza strona ukraińska sygnalizowała w 1999 roku, że wolałaby zamiast miecza krzyż (Jędraszczyk, 2019, s. 49). Sprawa Szczerbca stała się zarzewiem konfliktu dopiero w 2013 roku po uchwale polskiego Sejmu określającej rzeź wołyńską z 1943 roku jako „czystkę etniczną o znamionach ludobójstwa" (*Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom*, 2013). Wtedy też deputowani radykalnie prawicowej partii Swoboda do Rady Miasta Lwowa wystąpili z żądaniem usunięcia Szczerbca z lwowskiego cmentarza jako „symbolu polskiej imperialnej okupacji Lwowa", natomiast ich decyzję zawetował mer Andrij Sadowyj, uzasadniając, że „we Lwowie jest ukraińskie dziedzictwo kulturowe, nie mamy dziedzictwa kulturowego innego kraju. Tak, Lwów był częścią innych krajów, ale teraz jest to ukraińskie dziedzictwo" (Tymots, 2013). Taka sama inicjatywa ze strony deputowanych partii Swoboda pojawiła się znów w latach 2016 i 2018 w okresie obchodów rocznicy rzezi wołyńskiej (Junko, 2013; Pieczyński, 2018).

Jak pokazuje Jędraszczyk, ocieplenie stosunków polsko-ukraińskich po Pomarańczowej Rewolucji 2004 roku przyczyniło się do otwarcia cmentarza. Podobnie wsparcie Ukrainy przez Polskę po agresji Rosji przyczyniło się do odsłonięcia posągów dwóch lwów, które od 2015 roku aż do tej pory stały zasłonięte płytami październikowymi. W roku 2022 odbyły się konsultacje między prezydentami i premierami obu państw i tym razem władze Lwowa nie miały nic przeciwko rekonstrukcji. Polski premier Mateusz Morawiecki wyraził wtedy radość, że „wspólnie dbamy o zabytki związane z naszą wspólną historią", oraz wskazał, że „to również symboliczna, czytelna i jasna wiadomość dla wszystkich wrogów Polski i Ukrainy" i że „nic nas nie podzieli – jesteśmy zjednoczeni jak nigdy dotąd!" (Bruszewski i in., 2022). W podobnym tonie wypowiedział się mer Lwowa, Andrij Sadowyj: „Ta wojna pokazała, kto jest przyjacielem, a kto wrogiem", „Niech żyje Polska! Chwała Ukrainie!"[3]. Niestety te akcentujące jedność komunikaty nie przebiły się do polskiej opinii publicznej tak jak wcześniejsze, z lat dziewięćdziesiątych i dwutysięcznych, negatywne informacje o negocjacjach dotyczących kształtu cmentarza. Odsłonięcie lwów przyćmiły także bardziej aktualne kontrowersje związane z ekshumacją i upamiętnieniem ofiar rzezi wołyńskiej. Tym bardziej nie wybrzmiały ostatnie obchody Dni Kuronia we Lwowie 25–26 czerwca 2024 roku, kiedy razem złożono kwiaty na Cmentarzu

3 Pełna treść postu na Facebooku Andrija Sadowego, mera Lwowa, z 20 maja 2022 roku: „W historii między Ukraińcami a Polakami było wiele kart. Groby naszych przodków po obu stronach granicy były świadkami konfliktów i wzajemnych krzywd. I choć są to stare przypadki, często stawały na przeszkodzie wzajemnemu porozumieniu. A nasz wspólny wróg również skutecznie wykorzystał te karty historii. Ta wojna pokazała, kto jest przyjacielem, a kto wrogiem. Niech te lwy na polskim cmentarzu wojskowym we Lwowie, które niegdyś były przedmiotem kontrowersji i zostały zamknięte, będą krokiem w kierunku ostatecznego wzajemnego przebaczenia przeszłych krzywd. Niech żyje Polska! Chwała Ukrainie!" (Sadovyĭ, 2022).

Łyczakowskim na grobach polskich i ukraińskich, o czym brak było w ogóle informacji w polskich mediach (*„Dni latseka Kuronia" vidbudut'sia u L'vovi*, 2024).

W przypadku Cmentarza Orląt Lwowskich strona ukraińska podnosiła kwestię asymetrii. Określany w Polsce mianem „polskiego panteonu narodowego" był w Ukrainie postrzegany jako nadmiernie dominujący nad sąsiadującym skromnym cmentarzem Ukraińskiej Armii Halickiej. Niektórzy miejscowi Ukraińcy oceniali polską nekropolię jako „pańską" w porównaniu z „chłopskimi", prostymi cmentarzami ukraińskich żołnierzy pochowanych w Polsce, na przykład w Pikulicach (Jędraszczyk, 2019, s. 49). Obecnie problem asymetrii w wielkości cmentarzy traci na znaczeniu o tyle, że liczący trzy tysiące grobów cmentarz Obrońców Lwowa z lat 1918–1919 staje się niewielki wobec ogromnej liczby mogił ukraińskich żołnierzy, które po lutym 2022 roku nieustannie zapełniają tzw. Nowe Marsowe Pole, znajdujące się na północ od Cmentarza Łyczakowskiego.

Ratowanie dóbr kultury na początku pełnoskalowej wojny Rosji przeciwko Ukrainie i ukraińsko-polskie wspólne trudne dziedzictwo

Problemem w relacjach pomiędzy Polską a Ukrainą pozostaje sprawa wzajemnego zwrotu dóbr kultury. W 1996 roku została powołana Międzyrządowa Komisja Polsko-Ukraińska ds. ochrony i zwrotu dóbr kultury utraconych i bezprawnie przemieszczonych podczas II wojny światowej (Kot, 2020, ss. 857–885; *Uhoda mizh Uriadom Ukraïny ta Uriadom Respubliky Pol'shcha pro spivrobitnytstvo u spravi okhorony ta povernennia vtrachenykh i nezakonno peremishchenykh pid chas Druhoï svitovoï viĭny kul'turnykh tsinnosteĭ*, 1996). Mimo aktywizacji polsko-ukraińskich stosunków kulturalnych podczas rosyjskiej inwazji niestety brak jest postępu w tej kwestii, a ostatnie posiedzenie komisji odbyło się w 2016 roku (Natsional'na biblioteka Ukraïny, 2015). Roszczenia strony ukraińskiej dotyczą na przykład materiałów Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Tarasa Szewczenki (najstarszej dziewiętnastowiecznej instytucji naukowej w Ukrainie), które znajdują się w Bibliotece Narodowej w Warszawie (Gliński, 2017). Polska z kolei domaga się przekazania zbiorów przedwojennej biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich (Ossolineum), którego zasób w 70 procentach pozostał we Lwowie[4].

Pełna rewindykacja została w praktyce zastąpiona cyfryzacją zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, którą przyspieszyły wojna i ryzyko zniszczenia zbiorów. Według informacji zamieszczonych na stronie internetowej Ossolineum z siedzibą we Wrocławiu ta instytucja i Biblioteka Narodowa w Warszawie przekazały w 2019 roku kopie cyfrowe

4 Polska złożyła wobec Ukrainy jeszcze siedem innych wniosków rewindykacyjnych dotyczących – oprócz zbiorów Ossolineum – księgozbioru ks. Witolda Czartoryskiego, księgozbioru Bolesława Orzechowicza, zbiorów Władysława Łozińskiego, obiektów z kolekcji Adama Smolińskiego, dwóch luf armatnich z XVI wieku, rzeźby *Madonna* Cypriana Godebskiego (Konończuk & Kosiewski, 2020, ss. 65–73).

zbioru Archiwum Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki stronie ukraińskiej. W 2023 roku utworzono pracownię digitalizacyjną i serwerownię w Ukraińskiej Narodowej Bibliotece Naukowej im. Wasyla Stefanyka we Lwowie (która przejęła zbiory Ossolineum po drugiej wojnie światowej) przy wsparciu finansowym polskiego Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego w ramach realizacji polsko-ukraińskiego projektu „Wspólne dziedzictwo w zagrożeniu", którego celem ma być zabezpieczenie i systematyzacja cyfrowych kopii dokumentów ze zbiorów Ossolineum (Ossolineum, b.d.). W rezultacie zagrożenie związane z wojną pozwoliło na odsunięcie na bok pewnych elementów sporu i zmobilizowało obie strony do współpracy (choć – jak trzeba zauważyć – asymetrycznej), która przez ostatnie trzydzieści lat nie przynosiła rezultatów.

Rosyjska wojna rujnuje – oprócz pozbawienia życia setek tysięcy ludzi – także kulturę ukraińską. Według danych ukraińskiego Ministerstwa Kultury i Polityki Informacyjnej (stan na 25 lipca 2024 roku) uszczerbku doznały 2024 instytucje kulturalne (w tym świetlice, biblioteki, instytucje edukacji artystycznej, muzea i galerie, teatry, kina, filharmonie, parki, ogrody zoologiczne, rezerwaty, cyrki), z czego 334 (16,5 procenta) zostały całkowicie zniszczone. Unicestwiono także 1096 obiektów dziedzictwa kulturowego (zabytków) (Ministerstvo kul'tury, 2024). W rzeczywistości straty są jeszcze większe, ponieważ dotykają także obiektów na terenach okupowanych i na linii frontu, gdzie nie ma możliwości ich oszacowania. Cierpią również kolekcje muzealne, które Rosjanie wywożą na terytorium Rosji, jak na przykład zbiory muzeów w Chersoniu i Mariupolu (Ivanova, 2023; Suspil'ne, 2022). Ogromne obawy ukraińskich muzealników wzbudza też kwestia możliwości egzekucji zwrotu zbiorów zagrabionych przez Rosję, w których kradzież zaangażowani byli bezpośrednio rosyjscy muzealnicy. Mimo przedstawienia niezbitych dowodów International Council of Museums [Międzynarodowa Rada Muzeów, ICOM] nie zdecydowała się na wykluczenie z tej organizacji przedstawicieli instytucji rosyjskich (Florjanowicz & Piorunek, 2024).

Obserwowany w pierwszych miesiącach pełnoskalowej wojny ogromny wzrost wzajemnego zaufania Polaków i Ukraińców spowodował, że część lwowskich dzieł sztuki ewakuowano do Polski. Jak przyznał we wrześniu 2022 roku dyrektor Lwowskiej Narodowej Galerii Sztuki Taras Wozniak w wywiadzie dla Radia Poznań, „wywozimy część naszych kolekcji, niby na wystawę, ale tak naprawdę, ze względu na sytuację, jest to ewakuacja". Wozniak zadeklarował wtedy: „spora część naszych zbiorów przynależy do narodu ukraińskiego i polskiego". Do Polski „na wystawy" trafiły wtedy 34 obrazy Jacka Malczewskiego oraz rzeźby barokowe Jana Pinsla (Polasik, 2022). 29 marca 2023 roku kierowana przez Wozniaka galeria została uhonorowana XXIV Nagrodą im. prof. Aleksandra Gieysztora za „konsekwentne budowanie tożsamości Lwowa jako miasta otwartego i silnie związanego z polskim dziedzictwem, będącego jednocześnie splotem wielu innych kultur: ruskiej, ormiańskiej, żydowskiej, niemieckiej", i za owocną współpracę z polskimi muzeami (Kuźmiński, 2023). Galeria ta posiada największą kolekcję polskiego malarstwa poza granicami państwa polskiego.

Ówczesny Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego Piotr Gliński twierdził wtedy, że polski rząd nie miał na celu wywierania presji na stronę ukraińską i skupił się na pomocy w zabezpieczeniu zbiorów na miejscu, a ewakuację traktował jako ostateczność (Bolanowski, 2022). W ramach MKiDN utworzono specjalną jednostkę – Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie, która w swoim raporcie umieściła następujące dane za 2022 rok: wsparcie finansowe o wartości ponad 2 milionów euro, 25 dostaw w ramach konkretnego wsparcia materialnego do 111 instytucji kultury, 800 palet materiałów gaśniczych oraz środków niezbędnych do zabezpieczenia zbiorów (Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie, 2024; Zalasińska, 2023, ss. 12–13).

Relacjonując swoją działalność, Centrum powołuje się na *Rekomendację Warszawską w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego*, zbiór wytycznych uchwalony w 2018 roku podczas konferencji na temat rekonstrukcji światowego dziedzictwa kultury, bazujący na doświadczeniu odbudowy Warszawy po drugiej wojnie światowej (Narodowy Instytut Dziedzictwa, 2018). Z kolei Urząd Miasta Stołecznego Warszawy prowadzi inicjatywę „Dom odbudowy Ukrainy". W jej ramach odbywają się spotkania ekspertów z różnych dziedzin (architektów, konserwatorów, historyków), którzy wspólnie opracowują rekomendacje dotyczące ochrony i konserwacji zabytków w Ukrainie. Szczególnie istotny był cykl spotkań o dziedzictwie niewygodnym, w czasie których eksperci omawiali praktyki z zakresu niewygodnego dziedzictwa w krajach postkomunistycznych (Urząd Miasta Warszawy, b.d.). Przedmiotami wymiany wiedzy i dyskusji są zatem doświadczenie zniszczeń wojennych w Polsce (podczas drugiej wojny światowej) i Ukrainie (zarówno podczas drugiej wojny światowej, jak i dzisiaj) oraz historia wpływu Rosji i ZSRR na przestrzeń miejską w obu krajach.

Osobno należy rozpatrywać działalność powołanego w grudniu 2017 roku przez ministra Piotra Glińskiego Narodowego Instytutu Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą „Polonika", który zajmuje się „polskim dziedzictwem kulturowym za granicą". W kontekście jego działalności pojawia się istotne pytanie o to, co we współczesnej Ukrainie jest „polskim dziedzictwem", a co nim nie jest. Instytut Polonika „polskość" rozumiał dość szeroko. Oprócz emblematycznych zabytków Lwowa, takich jak kolumna Adama Mickiewicza, rzeźby wokół lwowskiej Katedry Łacińskiej czy elewacja kaplicy Boimów, na liście zabezpieczonych zabytków (w tym inwentaryzowanych skanowaniem 3D) znalazło się także siedem drewnianych cerkwi[5]. Zespół Instytutu Polonika zabezpieczający dziedzictwo kultury materialnej składał się z 42 osób, Polaków i Ukraińców, którzy na uroczystości we Lwowie zostali odznaczeni dyplomami polskiego MKiDN, a szefowa Instytutu otrzymała ukraińską odznakę św. Jerzego z rąk mera Lwowa Andrija Sadowego, który zwrócił się do uhonorowanych następującymi słowami:

5 Było to siedem drewnianych cerkwi objętych wspólnym polsko-ukraińskim wpisem na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO: cerkiew Zesłania Ducha Świętego w Potyliczu, św. Dymitra w Matkowie, Świętej Trójcy w Żółkwi, św. Jerzego w Drohobyczu (obwód lwowski), Świętego Ducha w Rohatyniu, Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Werbiażu Niżnym (obwód iwanofrankiwski) oraz Wniebowstąpienia Pańskiego w Jasinie (obwód zakarpacki) (Janiszewska-Jakubiak, 2024).

> Lwów i nasze wspólne dziedzictwo historyczne są diamentem, brylantem w światowej koronie zabytków kultury i sztuki. Dziś bronimy tego dziedzictwa pod Bachmutem, pod Chersoniem, pod Mikołajowem. Jest to nasza misja, by bronić dziedzictwa, które otrzymaliśmy od naszych przodków. Dzięki pomocy polskich przyjaciół mogliśmy maksymalnie zabezpieczyć wszystkie nasze zabytki architektury… W imieniu mieszkańców Lwowa chcę wyrazić szczere podziękowanie każdemu z Was za waszą pracę (Smirnow, 2023).

Nasuwa się pytanie, czy wypowiedź lwowskiego mera nie była tylko chwytem retorycznym mającym na celu symbolicznie zmniejszyć asymetrię stron. Odpowiedzi może udzielić Kateryna Czujewa, wiceminister Kultury i Polityki Informacyjnej Ukrainy w latach 2021–2023. W raporcie *Ocalić dziedzictwo Ukrainy* Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie rozpoczęła swoje podziękowanie Polsce stwierdzeniem, iż dziedzictwo kulturowe łączy w czasie i przestrzeni, ale powiedziała także, że „ukraińskie doświadczenia będą przydatne dla polskich instytucji, w szczególności w opracowywaniu strategii i planów bezpieczeństwa" (Zalasińska, 2023, ss. 22–23). Mówiąc inaczej, wiedza ukraińskich pracowników kultury może mieć ogromne znaczenie dla polskich instytucji w wypadku agresji ze strony Rosji czy innych katastrof – jest zasobem, który warto wziąć pod uwagę w Polsce. W tej relacji to Polacy byliby stroną biorącą.

W pierwszych miesiącach pełnoskalowej wojny niektóre instytucje kultury w Polsce zaczęły pełnić funkcje pozakulturalne, na przykład udostępniając pokoje gościnne dla osób uchodźczych czy – jak w wypadku Muzeum w Przemyślu – przekształcając swój magazyn w skład pomocy medycznej[6]. Poszczególne muzea i placówki kultury oferowały stypendia, darmowe wejścia dla ukraińskich obywateli, oprowadzanie w języku ukraińskim, wysyłały generatory elektryczności i materiały zabezpieczające przed skutkami bombardowania. Z niektórych inicjatyw wykształciły się stale działające organizacje. Na przykład Małgorzata Ławrowska-von Thadden, dotychczasowa wicedyrektorka Muzeum Sztuki Nowoczesnej w Warszawie, na fali pomocy humanitarnej zrezygnowała ze stanowiska i założyła własną organizację pozarządową OBMIN (ukr. 'wymiana'). Skupiła się w niej wyłącznie na współpracy międzynarodowej z ukraińskimi muzeami, która ma na celu przede wszystkim włączenie sektora kultury do międzynarodowych planów finansowania odbudowy Ukrainy. Muzealnicy uzasadniają przeznaczenie funduszy na muzea ich rolą jako gwarantów demokracji i społeczeństwa obywatelskiego. Fundusze są potrzebne m.in. na przystosowanie budynków do potrzeb niepełnosprawnych, czyli weteranów wojennych i cywilnych ofiar rosyjskich ostrzałów, czy na modernizację ekspozycji (Fundacja OBMIN, 2024).

Ukraińskie muzea, w tym także te związane z polską kulturą, podczas wojny stały się przestrzenią refleksji i przepracowania traumy wojennej. Na przykład zamek w Podhor-

6 Pełen spis działań za rok 2022 poszczególnych instytucji kultury w Polsce, w tym Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego oraz Instytutu Polonika, jest dostępny na stronie internetowej Ministerstwa (MKiDN, b.d.).

cach, zbudowany w pierwszej połowie XVII wieku dla hetmana Stanisława Koniecpolskiego, obecnie należący do lwowskiej Galerii Obrazów, posiada ogromne niezagospodarowane przestrzenie, gdyż w trakcie drugiej wojny światowej ostatni prywatny właściciel zamku, polski arystokrata Roman Władysław Sanguszko, wywiózł zgromadzone tam obrazy i inne dzieła sztuki do Brazylii. Obecnie na pierwszym piętrze zamkowej galerii znajdują się kopie niektórych obrazów z przedwojennej kolekcji, a na drugim ekspozycje o współczesnej wojnie. W lecie 2023 roku były to wystawy Mykoly Lukina *Вода точить* [Woda płynie] czy Vasyla Dmytryka *Травить мідь* [Trawi miedź], na których pokazano rozczłonkowane ciała z miedzi bądź portrety twarzy zniekształconych wojną, przewieszone kwadratami czarnej tkaniny (Slipchenko, 2024). Z kolei przestrzeń po przedwojennym studiu Polskiego Radia Lwów pełni obecnie funkcję centrum kultury „Дім звуку" [Dom Dźwięku], w którym można wysłuchać wykładu o historii Polskiego Radia Lwów, w tym o jego popularnej audycji z lat 1933–1938 o nazwie „Wesoła lwowska fala" i jej bohaterach: Szczepciu i Tońciu, ale gdzie jednocześnie organizowane są dyskusje i wystawy o roli dźwięku w wojnie, o dźwiękowych skutkach wybuchów rakiet czy alarmach przeciwbombowych (Dim Zvuku, 2024). Z kolei wysiedlenia ludności i uchodźstwo podczas trwania rosyjskiej inwazji skłania niektórych twórców kultury do refleksji nad historią Polaków ze Lwowa. Lwowskie Centrum Historii Miejskiej zaprezentowało wystawę prac polskiego fotografa Włodzimierza Puchalskiego (1909–1979) o tytule *Domowroty/Повернення/Homing* (kurator Andrij Bojarow), której tematem są „obrazy domu i straty, wojny i powrotu", symbolizowane m.in. przez zdjęcia bocianów (TSentr mis'koï istoriï, 2024). Zdaniem badaczki Eleonory Narvselius podobne tendencje do włączenia wątków polskiego dziedzictwa w ramy ukraińskiej narracji o „wielokulturowym dziedzictwie" dawnej Galicji pojawiały się już przed pełnoskalową wojną w kręgach elit zachodniej Ukrainy, natomiast spór o interpretację rzezi wołyńskiej, akcji „Wisła" i historii UPA sprawia, że wątpliwe staje się, czy takie tendencje wyjdą poza to inteligenckie środowisko (Narvselius, 2015).

Wnioski

Pełnoskalowa wojna Rosji przeciwko Ukrainie zaostrzyła kulturowo-polityczną asymetrię między Polską a Ukrainą. Polska występuje jako strona finansująca, dysponująca większym kapitałem kulturowym i silniejszą pozycją polityczną, Ukraina zaś – jako odbiorca pomocy humanitarnej. Istotnym podłożem tej asymetrii jest historia dominacji i podporządkowania stanowiąca przeszłość obu krajów i ich społeczeństw. Jednocześnie bezpośrednie zagrożenie wojenne ze strony Rosji spowodowało, że pojęcie wspólnego dziedzictwa uległo rozszerzeniu. Za tą zmianą podążyły modyfikacje działań na poziomie państwowym. Do czasu pełnoskalowej wojny polski rząd wspierał renowację dóbr

kultury materialnej znajdujących się na terenach zajmowanych w przeszłości przez państwo polskie i postrzeganych przez polskie instytucje jako związane z polską kulturą i historią. Natomiast na początku wojny pomoc zaczęto dostarczać do innych rejonów Ukrainy, a w zachodniej Ukrainie oprócz kościołów katolickich konserwacją objęto także cerkwie. Na skutek międzypaństwowych uzgodnień odsłonięto posągi lwów na polskim cmentarzu wojskowym we Lwowie (Cmentarz Orląt Lwowskich), do tej pory będące przedmiotem sporu i zasłonięte płytami paździerzowymi, a w polskich podręcznikach szkolnych Szczerbiec przestał być przedstawiany jako symbol polskiej ekspansji na wschód. Przystąpiono do cyfryzacji dawnych zbiorów Ossolineum będących w posiadaniu lwowskich archiwów, co niejako zastąpiło roszczenia rewindykacyjne.

Jako kontynuacja takich przemian po wojnie wyobrażalny staje się zwrot Ukrainie niektórych dóbr kultury, na przykład idola ze Zbrucza, znajdującego się w Muzeum Archeologicznym w Krakowie, a pochodzącego (co, jak wspomniano, nie jest w Polsce wiedzą powszechną) z terenu współczesnej Ukrainy i silnie związanego z jej wczesnośredniowieczną historią.

Wciąż jednak nierozwiązane pozostają problemy z kulturową nieobecnością wspólnego dziedzictwa, co w przypadku dziedzictwa materialnego prowadzi do jego destrukcji i wymazywania z przestrzeni publicznej. Wspólne działania z zakresu edukacji, konserwacji i ratowania dziedzictwa, czy to przed zapomnieniem i upływem czasu, czy to przed działaniami wojennymi Rosji, mogą stanowić podstawę pokonania traum wspólnej przeszłości.

Inwazja Rosji i jej propaganda spowodowały dodatkowy wzrost nastrojów nacjonalistycznych w obu krajach, jednak należy wziąć pod uwagę niejednorodność systemu wartości nie tylko w Polsce i Ukrainie, ale także wewnątrz ich społeczeństw. Zagrożeniem dla rozszerzania się spektrum wspólnego dziedzictwa Polski i Ukrainy są na pewno nastroje antymigracyjne i obecna w polskiej debacie publicznej, a współbrzmiąca z propagandą rosyjską narracja wypominająca Ukraińcom „brak wdzięczności za gościnę", należąca dodatkowo do repertuaru dyskursu postkolonialnego i wzmacniająca asymetrię we wzajemnych relacjach.

Bibliografia

Bakuła, B. (2006). Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki). *Teksty Drugie*, *2006*(6), 11–33.

Beauvois, D. (1994). Mit „kresów polskich", czyli jak mu położyć kres. W W. Wrzesiński (Red.), *Polskie mity polityczne XIX i XX wieku* (ss. 93–105). Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.

Biborski, M., Stępiński, J., & Żabiński, G. (2009). Nowe badania nad Szczerbcem – mieczem koronacyjnym królów polskich. *Studia Waweliana*, *14*, 235–252.

Biskupska, K., & Ciechorska-Kulesza, K. (2024). Kłopotliwe dziedzictwo – konteksty, interpretacje, działania. *Kultura i Społeczeństwo*, *68*(1), 3–16. https://czasopisma.isppan.waw.pl/kis/article/view/2599

Bolanowski, R. (2022, kwiecień 2). Ukraińskie dzieła sztuki trafią tymczasowo do polskich muzeów? Ministerstwo Kultury: Jesteśmy na to przygotowani. *Gazeta Wyborcza, Rzeszów*. https://rzeszow.wyborcza.pl/rzeszow/7,34962,28293423,ukrainskie-dziala-sztuki-trafia-tymczasowo-do-polskich-muzeow.html

Borkowska, G. (2007). Polskie doświadczenie kolonialne. *Teksty Drugie*, *2007*(4), 15–24.

Bruszewski, G., Roś, E., & Rebelińska, A. (2022). *Politycy komentują odsłonięcie Lwów na Cmentarzu Orląt: To jasna wiadomość dla wszystkich wrogów Polski i Ukrainy*. Polska Agencja Prasowa. https://www.pap.pl/aktualnosci/news%2C1216894%2Cpolitycy-komentuja-odsloniecie-lwow-na-cmentarzu-orlat-jasna-wiadomosc-dla

Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie. (2024). *Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie*. https://ukraina.nid.pl/

Cherkes, B., Hernik, J., Król, K., & Wilkosz-Mamcarczyk, M. (2021). Polish-Ukrainian borderland cultural heritage bridges – Lesson drawn from forced population relocation. *Sustainability*, *13*, Article 7898. https://doi.org/10.3390/su13147898

Cieślik, J. (2016). Światowid ze Zbrucza: Wokół sporu o autentyczność zabytku. W B. Chudzińska, M. Wojenka, & M. Wołoszyn (Red.), *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza: Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym: Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego* (ss. 353–372). Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.

Corsale, A. (2020). Issues and changes related to dissonant heritage: A case from Jewish and Polish heritage in the small towns of Western Ukraine. *Tourism Planning & Development*, *18*(4), 479–487. https://doi.org/10.1080/21568316.2020.1825521

Dąbrowski, M. (2008). Kresy w perspektywie krytyki postkolonialnej. *Prace Filologiczne: Seria Literaturoznawcza*, *55*, 91–110.

Dim Zvuku. (2024). *Dim Zvuku* [Strona na Facebooku]. Facebook. https://www.facebook.com/DimZvukuLviv/

„Dni Iatseka Kuronia" vidbudut'sia u L'vovi. (2024, czerwiec 11). Lokal'na istoriia. https://localhistory.org.ua/news/dni-iatseka-kuronia-vidbudutsia-u-lvovi/

Dobrowolski, R. (b.d.). *Szczerbiec (Mieczyk Chrobrego)*. Endecja.pl. http://web.archive.org/web/20111003182940/http://www.endecja.pl/leksykon/definicja/2

Drozd, R., & Sucharski, T. (Red.). (2012). *Polska – Ukraina: Dziedzictwo i współczesność*. Akademia Pomorska w Słupsku.

Faszcza, M. R., Lolo, R., & Wiśniewski, K. (2024). *Historia: Klasa 1. Zakres podstawowy: Nowa edycja*. WSiP.

Fiut, A. (2006). Kolonizacja? Polonizacja? W A. Fiut, *Spotkania z Innym* (ss. 150–156). Wydawnictwo Literackie.

Florjanowicz, P., & Piorunek, M. (2024). Muzea muzeom: Zarządzanie kryzysowe w Polsce po rosyjskiej inwazji na Ukrainę. *Cenne, Bezcenne, Utracone*, *2024*(1–2(104–105)), 30–37.

Fundacja OBMIN. (2024). *Odbudowa Ukrainy oraz wzmocnienie społeczeństwa obywatelskiego: 10 Fundamentalnych Zasad ukraińskich muzeów przygotowane na Konferencję na Rzecz Odbudowy Ukrainy, Berlin 11–12 czerwca 2024*. Fundacja OBMIN. https://obmin.eu/download/10_Fundamental_Principles_PL.pdf

Gliński, P. (2017, październik 25). *Odpowiedź na interpelację nr 15081 w sprawie odzyskiwania dzieł sztuki i zbiorów polskiego malarstwa*. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. https://www.sejm.gov.pl/sejm8.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=71974A4E

Harrison, R. (2023). Czym jest dziedzictwo? (A. Brzostowska, Tłum.). W M. Stobiecka (Red.), *Krytyczne studia nad dziedzictwem: Pojęcia, metody, teorie i perspektywy* (ss. 37–77). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. https://doi.org/10.31338/uw.9788323558637.pp.37-77

Hisem, O., & Martyniuk, O. (2020). *Istoriia Ukraïny 7 klas*. Ranok.

Hisem, O., & Sorochyns'ka, N. (2020). *Istoriia Ukraïny 7 klas*. Bohdan.

Ivanova, T. (2023, styczeń 18). *Spivrobitnyky Khersons'koho khudozhn'oho muzeiu identyfikuvaly 25 kartyn z vykradenoï rosiĭs'kymy okupantamy kolektsiï*. Suspil'ne. https://suspilne.media/kherson/361078-spivrobitniki-khersonskogo-khudozhnogo-muzeu-identifikuvali-25-kartin-z-vikradenoi-rosijskimi-okupantami-kolekcii/

Janiszewska-Jakubiak, D. (2024). Zagrożone dziedzictwo. *Renowacje i Zabytki*, *2024*(2), 140–151.

Jędraszczyk, K. (2019). Polityka pamięci i konflikt o miejsca pamięci w praktyce polityki centralnej i lokalnej: Studium przypadku Cmentarza Orląt Lwowskich. W I. Ksenicz & K. Wasilkiewicz (Red.), *W kręgu gnieźnieńskiej humanistyki: Antologia tekstów pracowników Instytutu Kultury Europejskiej UAM w stulecie Uniwersytetu Poznańskiego* (ss. 31–75). Wydawnictwo Naukowe UAM.

Junko, J. (2013, lipiec 14). *Ukraina: Postulaty usunięcia Szczerbca z cmentarza Orląt*. Dzieje.pl. https://dzieje.pl/aktualnosci/ukraina-postulaty-usuniecia-szczerbca-z-cmentarza-orlat

Kamiński, Ł., & Korkuć, M. (2022). *Putivnyk z istoriï Pol'shchi*. IPN.

Khlibovs'ka, H., Naumchuk, O., Kryzhanovs'ka, M., & Burneĭko, I. (2020). *Istoriia Ukraïny 7 klas*. Bohdan.

Kich-Masłej, O. (2023). „Poukraińskie" i jego polskie losy: historia znikania. *Politeja*, *20*(2(83)), 229–255. https://doi.org/10.12797/Politeja.20.2023.83.11

Komar, O., & Chamajko, N. (2013). Idol ze Zbrucza: Zabytek z epoki romantyzmu? *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, *34*(Supl.), 5–67.

Konończuk, W., & Kosiewski, P. (2020). *Zagrożone dziedzictwo: Polskie dobra kultury na Ukrainie i Białorusi*. Ośrodek Studiów Wschodnich.

Kot, S. (2020). *Povernennia i restytutsiia kul'turnykh tsinnosteĭ u politychnomu ta kul'turnomu zhytti Ukraïny (XX – poch. XXI st.)*. Instytut istoriï Ukraïny NAN Ukraïny.

Kuczyński, S. K. (1961). O polskim mieczu koronacyjnym. *Przegląd Historyczny*, *52*(3), 562–577.

Kuźmiński, M. (2023, marzec 30). Sztuka i wojna: O Lwowskiej Galerii Sztuki i ratowaniu ukraińskich zbiorów. *Tygodnik Powszechny*. https://www.tygodnikpowszechny.pl/sztuka-i-wojna-o-lwowskiej-galerii-sztuki-i-ratowaniu-ukrainskich-zbiorow-182882

Mędrzecki, W., & Bracisiewicz, J. (Red.). (2022). *Pol'shcha – narys istoriï*. Instytut Pamięci Narodowej. https://ipn.gov.pl/pl/publikacje/ipn/169745,Polska-zarys-dziejow.html

Ministerstvo kul'tury. (2024, czerwiec 5). *2024 ob'iekty kul'turnoï infrastruktury zaznaly poshkodzhen' chy ruĭnuvan' cherez rosiĭs'ku ahresiiu*. Ministerstvo kul'tury ta informatsiĭnoï polityky Ukraïny. https://mcsc.gov.ua/news/2024-obyekty-kulturnoyi-infrastruktury-zaznaly-poshkodzhen-chy-rujnuvan-cherez-rosijsku-agresiyu/

Ministerstwo Edukacji Narodowej. (b.d.-a). *Kim byli i skąd przyszli Słowianie?* Ministerstwo Edukacji Narodowej, Zintegrowana Platforma Edukacyjna. https://zpe.gov.pl/a/kim-byli-i-skad-przyszli-slowianie/DuYAazDSl

Ministerstwo Edukacji Narodowej. (b.d.-b). *Nadzieje na scalenie ziem polskich*. Ministerstwo Edukacji Narodowej, Zintegrowana Platforma Edukacyjna. https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/Dc5f68Xoa

Ministerstwo Edukacji Narodowej. (b.d.-c). *Odbudowa Królestwa Polskiego i plany koronacji*. Ministerstwo Edukacji Narodowej, Zintegrowana Platforma Edukacyjna. https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/D9oT0QuHD

Ministerstwo Edukacji Narodowej. (b.d.-d). *Wiele żon i dzieci*. Ministerstwo Edukacji Narodowej, Zintegrowana Platforma Edukacyjna. https://zpe.gov.pl/a/przeczytaj/DrlU4VwSX

MKiDN. (b.d.). *Pomoc dla Ukrainy: Współpraca na szczeblu rządowym*. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. https://www.gov.pl/web/kultura/pomoc-dla-ukrainy#_ftn2

Mróz, M. (2015). Polityka z historią w tle: Trudne dziedzictwo w relacjach polsko-ukraińskich w latach 1991–2015. *Dyplomacja i Bezpieczeństwo*, *2015*(1(3)), 119–135.

Muzeum Archeologiczne w Krakowie. (2024). *Światowid ze Zbrucza*. Muzeum Archeologiczne w Krakowie. https://ma.krakow.pl/tour/swiatowid-ze-zbrucza/

Narodowe Odrodzenie Polski. (2016). *„Szczerbiec": Najpopularniejszy magazyn nacjonalistyczny w Polsce*. Narodowe Odrodzenie Polski. https://www.nop.org.pl/2016/09/05/szczerbiec-najpopularniejszy-magazyn-nacjonalistyczny-w-polsce/

Narodowy Instytut Dziedzictwa. (2018). *Rekomendacja Warszawska w sprawie odbudowy i rekonstrukcji dziedzictwa kulturowego*. Narodowy Instytut Dziedzictwa. https://ukraina.nid.pl/wp-content/uploads/2022/06/Rekomendacje-broszura_2022_ENFRPLUAAR-druk.pdf

Narvselius, E. (2015). Tragic past, agreeable heritage: Post-Soviet intellectual discussions on the Polish legacy in Western Ukraine. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, *2015*(2403). https://doi.org/10.5195/cbp.2015.202

Natsional'na biblioteka Ukraïny. (2015, czerwiec 19). *VI zasidannia Mizhuriadovoï ukraïns'ko-pol's'koï komisiï u spravi okhorony ta povernennia vtrachenykh i nezakonno peremishchenykh pid chas Druhoï svitovoï viĭny kul'turnykh tsinnosteĭ*. Natsional'na biblioteka Ukraïny. http://www.nbuv.gov.ua/node/2262

Ossolineum. (b.d.). *O współpracy z instytucjami Lwowa*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich (Ossolineum). http://www.ossolineum.pl/wspolpraca-z-instytucjami-lwowa/

Pieczyński, M. (2018, listopad 12). Wojna o (posągi) lwów. *Do Rzeczy*. https://dorzeczy.pl/kraj/82123/wojna-o-posagi-lwow.html

Polasik, K. (2022, wrzesień 26). *Barokowe rzeźby Pinsla z lwowskiej galerii sztuki mogą trafić na wystawę do Poznania*. Radio Poznań. https://radiopoznan.fm/informacje/publicystyka/barokowe-rzezby-pinsla-z-lwowskiej-galerii-sztuki-moga-trafic-na-wystawe-do-poznania

Portnow, A. (2023). *Polska i Ukraina: Wspólna historia, asymetryczna pamięć*. Polska Akademia Nauk. https://doi.org/10.24425/147248

Purchla, J., & Komar, Ż. (Red.). (2020). *Kłopotliwe dziedzictwo? Architektura Trzeciej Rzeszy w Polsce*. Międzynarodowe Centrum Kultury.

Ritz, G. (2008). Kresy polskie w perspektywie postkolonialnej (M. Łukasiewicz, Tłum.). W H. Gosk & B. Karwowska (Red.), *(Nie)obecność: Pominięcia i przemilczenia w narracjach XX wieku* (ss. 115–133). Elipsa.

Sadovyĭ, A. (2022, maj 20). *W historii między Ukraińcami a Polakami było wiele kart* [Post na Facebooku]. Facebook. https://www.facebook.com/andriy.sadovyi/posts/576968183791289

Sawa-Sroczyńska, B. (1981). Mieczysław Ludwik Potocki – konserwator zabytków Galicji i historyk Zamościa. *Ochrona Zabytków*, *34*(3–4), 161–163.

Slipchenko, K. (2024, lipiec 8). *U Pidhorets'komu zamku mozhna vidvidaty vidrazu try vystavky: Starovynna arkhitektura stala tlom dlia suchasnykh proiektiv*. Zaxid.net. https://zaxid.net/u_pidgoretskomu_zamku_mozhna_vidvidati_vidrazu_tri_vistavki_n1589033

Smirnow, J. (2023, maj 1). Wręczenie dyplomów honorowych Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. *Kurier Galicyjski*. https://kuriergalicyjski.com/wreczenie-dyplomow-honorowych-ministra-kultury-i-dziedzictwa-narodowego/

Smith, L. (2023). Dziedzictwo jako proces kulturowy (E. Klekot, Tłum.). W M. Stobiecka (Red.), *Krytyczne studia nad dziedzictwem: Pojęcia, metody, teorie i perspektywy* (ss. 78–148). Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. https://doi.org/10.31338/uw.9788323558637.pp.78-148

Suspil'ne. (2022, lipiec 15). *Z Mariupolia okupanty vykraly oryhinaly kartyn Kuïndzhi ta Aĭvazovs'koho*. Suspil'ne. https://suspilne.media/donbas/260815-z-mariupola-okupanti-vikrali-originali-kartin-kuindzi-ta-ajvazovskogo/

Sviders'kyĭ, I., & Romanyshyn, N. (2020). *Istoriia Ukraïny 7 klas*. Hramota.

Tokarska-Bakir, J., & Zawadzka, A. (2012). Bystroń *evergreen*. *Studia Litteraria et Historica*, *2012*(1), 1–2. https://doi.org/10.11649/slh.2012.025

Tomaszewski, A. (2012). *Ku nowej filozofii dziedzictwa*. Międzynarodowe Centrum Kultury.

Trzeszczyńska, P. (2016). *Pamięć o nie-swojej przeszłości: Przypadek Bieszczadów*. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

SocioInform: Ukrainian Center for Public Opinion Research. (2020). *Spil'na vidpovidal'nist' za spil'nu spadshchynu: Ekspertni fokus-hrupy u L'vovi*. TSentr mis'koï istoriï. https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2020/04/ReHerit_Qualitative_research-Lviv.pdf

TSentr mis'koï istoriï. (2023, styczeń 17). *Druhe zhyttia spadshchyny: Dosvid L'vova*. TSentr mis'koï istoriï. https://www.lvivcenter.org/wp-content/uploads/2023/01/roundtable.pdf

TSentr mis'koï istoriï. (2024). *Domowroty / Povernennia / Homing. Vlodzimiezh Pukhal'ski*. TSentr mis'koï istoriï. https://www.lvivcenter.org/exhibition/homing/?fbclid=IwY2xjawElL9pleHRuA2FlbQIxMQABHQr6TCx_IeNqbO32p-0Y4U-LXfpiNLy1CyiOe8q__SfiCsQtzUJhJEgkEg_aem_FV1YEYO7coHQzb370KwkKQ

Tymots, I. (2013, lipiec 30). Nacjonaliści ze Lwowa chcą usunąć Szczerbiec, bo to „symbol polskiej okupacji". *Gazeta Wyborcza*.

Uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 12 lipca 2013 r. w sprawie uczczenia 70. rocznicy Zbrodni Wołyńskiej i oddania hołdu Jej ofiarom. (2013). Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. https://orka.sejm.gov.pl/proc7.nsf/uchwaly/327_u.htm

Uhlig, D. (2008, czerwiec 17). Na Euro mieczyk Chrobrego zakazany jak swastyka. *Gazeta Wyborcza*.

Uhoda mizh Uriadom Ukraïny ta Uriadom Respubliky Pol'shcha pro spivrobitnytstvo u spravi okhorony ta povernennia vtrachenykh i nezakonno peremishchenykh pid chas Druhoï svitovoï viĭny kul'turnykh tsinnosteĭ. (1996, czerwiec 25). Verkhovna Rada Ukraïny: Ofitsiĭnyĭ vebportal parlamentu Ukraïny. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/616_120#Text

Urząd Miasta Warszawy. (b.d.). *Dom odbudowy Ukrainy: Spotkania*. Urząd Miasta Warszawy. https://um.warszawa.pl/waw/zabytki/dou-spotkania

Vlasov, V., Panarin, O., & Topol'nyts'ka, I. (2020). *Istoriia Ukraïny 7 klas*. Litera.

Zakon Ukraïny „Pro povnu zahal'nu seredniu osvitu". (2020). Osvita.ua. https://osvita.ua/legislation/law/2232/

Zalasińska, K. (Red.). (2023). *Ocalić dziedzictwo Ukrainy: Raport Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Centrum Pomocy dla Kultury na Ukrainie*. Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Zamek Królewski na Wawelu. (2023). *Projekt SPACJA – karty pracy: Szczerbiec*. Zamek Królewski na Wawelu. https://wawel.krakow.pl/images/upload/blog/karty-pracy/folder-05-SMALL.pdf

---

The Difficult Common Heritage of Poland and Ukraine and the Problem of Asymmetry (after the Start of a Full-Scale War by Russia on 22 February 2022)

Abstract: In this article, we show how Russia's full-scale war against Ukraine has affected the Ukrainian-Polish "difficult heritage" and expanded what is considered common. Discussing the relations between Ukraine and Poland, we adopt the perspective of a common "difficult heritage", which makes it possible to accept differences in the perception of shared history and culture, and above all to take an attitude of responsibility for them, which is desirable under conditions of war and a danger of war. Nevertheless, the full-scale war has exacerbated the already existing asymmetry between Poland and Ukraine. We view it as an obstacle to the development of partnership relations, which are necessary to make the previously invisible "difficult heritage" common and to preserve it from destruction or oblivion.

Keywords: Poland; Ukraine; Russia's war against Ukraine; cultural heritage; tangible heritage; eastern borderlands (*kresy*); asymmetry; postcolonialism; Szczerbiec sword; idol from the Zbruch River; Polish Military Cemetery in L'viv

---

Article No. 3356
DOI: 10.11649/slh.3356
Citation: Bozhenko, A., & Kwiecińska, E. (2025). Trudne wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy a problem asymetrii (po rozpoczęciu pełnoskalowej wojny Rosji przeciw Ukrainie 24 lutego 2022 roku). *Studia Litteraria et Historica*, *2024*(13), Article 3356. https://doi.org/10.11649/slh.3356
This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License, which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. http://www.creativecommons.org/licenses/by/4.0
© The Author(s) 2025
Anastasiia Bozhenko, V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, Ukraine / Leibniz-Institut für Geschichte und Kultur des östlichen Europa (GWZO), Leipzig, Germany
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8701-6130
Elżbieta Kwiecińska, Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3992-1256
Correspondence: elzbieta.kwiecinska@ispan.edu.pl
A. Bozhenko: The article has been prepared at author's own expense. E. Kwiecińska: This work was supported by core funding for the statutory activity of the Institute of Slavic Studies, Polish Academy of Sciences.
A. Bozhenko prepared a part of introduction and conclusions, a piece of information about idol from the Zbruch River, parts of „Perspektywy trudnego dziedzictwa: ograniczenia i nadzieje" and „Ratowanie dóbr kultury na początku pełnoskalowej wojny Rosji przeciwko Ukrainie i ukraińsko-polskie wspólne trudne dziedzictwo". E. Kwiecińska prepared a part of introduction and conclusions, parts of „Perspektywy trudnego dziedzictwa: ograniczenia i nadzieje" and „Ratowanie dóbr kultury na początku pełnoskalowej wojny Rosji przeciwko Ukrainie i ukraińsko-polskie wspólne trudne dziedzictwo", a piece o information about Polish Military Cemetery in L'viv.
The authors declare that they have no competing interests.
Publication history
Received: 2024-08-27; Accepted: 2025-04-25; Published: 2025-12-12